नेपालमा घोडा खच्चरको अवस्था र हाम्रो दायित्व

केशर राईभाट

घोडा खच्चर कल्याणकारी परियोजना, एएचटीसीएस, पोखरा

पृष्ठभूमि

नेपाल एक भुपरिवेष्ठित तथा पहाडै पहाडको देश हो जहाँ समुद्री सतह देखि झापाको केचना ७० मिटरको उचाइदेखि सगरमाथा ८८४८ मिटर उचाइसम्मका विविधता तथा विकटखालको भू-बनोट रहेको छ । जसले । गर्दा हरेक क्षेत्रमा यातायातका साधन हरू पुग्न सकेको छैन र विशेषगरी पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले यातायातको साधनको अभावमा कष्टकर जीवन बिताइरहेका छन् । यस्तो परिस्थितिमा नेपालमा रहेका घोडा खच्चरहरूले विशेषगरी पहाडी क्षेत्रमा यातायातको प्रमुख साधनको रूपमा काम गरिरहेका छन्, जसले गर्दा घोडा खच्चरलाई “पहाडको ट्रक को रूपमा पनि चिनिन्छ । यसरी यो देशको विकास र उन्नतिका लागि ठूलो योगदान पुर्‍याइरहेका अश्व प्रजातिहरूको अवस्था, यिनीहरूले पुर्‍याइरहेको योगदान र यिनीहरूलाई समाज र राज्यले हेर्ने दृष्टिकोणका साथै तिनीहरूको अधिकार र कल्याणको लागि आवश्यक कदमको बारेमा छोटो विवेचना गर्न खोजेको छु ।

अश्व प्रजातिले देशको लागि पुयाइरहेको योगदान पशु स्वास्थ्य तालिम तथा परामर्श सेवा (ब्ज्त्क्ृक) पोखराले गरेको सर्भे अनुसार नेपालका १४ वटा जिल्ला (स्याग्दी, बागलुङ, पर्वत, कास्की, लमजुङ, गोर्खा, उदयपुर, बाजुरा, बाँके, बर्दिया, चितवन, बारा, पर्सा र रौतहट) मा जम्मा १०५०५ संख्यामा घोडा खच्चर रहेका छन् भने अझै ६१ जिल्लामा तथ्यांक लिन बाँकी छ । जहाँ घोडा खच्चर धेरै भएका कालिकोट, हुम्ला, जुम्ला, दार्चुला, मनाङ र मुस्ताङ जिल्लाहरूसमेत गरी नेपालमा करिब ५० हजारको संख्यामा घोडा खच्चर रहेको अनुमान गरिएको छ । यति ठूलो संख्यामा रहेका घोडाखच्चरहरूले गरिरहेको काम र पुर्‍याएको योगदानको चर्चा गर्दा पहाडी क्षेत्रमा जहाँ मोटर बाटो पुगेको छैन, त्यस ठाउँमा दैनिक उपभोग्य तथा भौतिक निर्माणका सामग्रीहरू १५ दिन लाग्ने बाटोसम्म ढुवानी गरिरहेका छन् । त्यसै गरी होटल व्यवसायका लागि प्रयोग हुने सामग्री, संघसंस्थाले निर्माण गर्न लागेका परियोजनाका सामग्रीहरू पनि ढुवानी गर्छन् । उच्च पहाडी हिमाली भेगमा हरेक घरमा प्राय:जसो ३ देखि १५ वटासम्म घोडाहरू हुन्छन्, जसले कृषिजन्य काम पनि गर्छन् । जस्तै खेतीपातीमा मल बोक्ने, उत्पादित खाद्य सामग्री खेतबाट घरसम्म ल्याउने, वनजंगलबाट घाँसदाउरा ल्याउने, घर बनाउँदा ढुङ्गा, माटो बोक्ने र दैनिक उपभोग्य सामग्री बजारबाट आ-आफ्नो घर ल्याउने काम गर्दछन् । केही घोडाहरू पर्यटक बोक्ने र आफू चढ्ने यातायातका साधनको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । यसै गरी तराई क्षेत्रमा भने प्राय: जसो यातायातको साधनको रूपमा गाउागाउाबाट सदरमुकाम वा नजिकका बजार, त्यस्तै नेपालबाट भारतीय सिमाका बजारमा टाँगा र बग्गीमार्फत मानिस र विभिन्न सामग्रीहरू ओसारपोसार गर्ने मुख्य काम गरिरहेका छन् भने दाङलगायत केही जिल्लामा गल्ला व्यापार (गाउँगाउँबाट खाद्य वस्तु खरिद गरी घोडामार्फत ढुवानी गरी जिल्लाको सदरमुकाम वा नजिकको बजारमा बेचबिखन) गर्ने गर्दछन् । त्यसै गरी इँटा भट्टाहरूमा घोडा, खच्चर र गधाहरूले इँटा ढुवानीको काम गरिरहेका छन् भने सिलौटा लोहरा बनाउने जातिले गधा मार्फत गाउँगाउँमा सिलौटा लोहरा ढुवानीको काम गरिरहेका छन् । यसरी विभिन्न प्रयोजनका लागि अश्व प्रजातिलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

यिनीहरूले पुर्‍याएको योगदानको मुल्यांकन गर्दा

१) मोटरबाटो नपुगेको ठाउँ र यातायातका साधन नियमित नचल्ने ठाउामा यिनीहरूले नियमित यातायातको सेवा पुर्‍याइरहेका छन् ।

२) खर्चको हिसाबले हेर्दा मानिसले ढुवानी गर्दा लाग्ने खर्चभन्दा सस्तो हुन्छ । जस्तैः मानिस मार्फत बोकाउादा प्रति के.जी. रू. १५ सम्म लाग्न सक्छ भने घोडा खच्चर मार्फत बोकाउँदा प्रति के.जी. रू. ५ देखि ६ पर्छ । (यो दर कास्की जिल्लाको नयाँपूलदेखि घान्द्रुक सम्म बोकाउँदाको हो ।)

३) मानिसभन्दा चाँडै र धेरै ढुवानी गर्न सकिरहेका छन् ।

४) तराईको वस्तीबाट नजिकको बजार वा सदरमुकाम आउँदा इन्धनबाट चल्ने साधनभन्दा टाँगा रिजर्व गर्दा सस्तो र सुलभ पर्ने देखिएको छ ।

५) मोटरबाटो नपुगेका गाउँहरूमा विकास निर्माणका सामग्रीहरू जस्तै छड, सिमेन्ट, बालुवा, फिटिङका सामग्री सबै यिनैले ढुवानी गरी विभिन्न राष्ट्रिय, अन्तर्रराष्ट्रिय संघ-संस्थालाई सहयोग पुर्‍याइरहेका छन् ।

६) विशेषगरी अति दुर्गम जिल्लाहरूका सदरमुकाम र बस्तीहरूमा दैनिक खाद्यान्न सामग्रीहरू (नुन, तेल, दाल, चामल) ढुवानी गरी खाद्यान्नको अभावमा सहयोग पुर्‍याइरहेका छन् । जस्तैः गोरखाको आरूघाटबाट चीनका सिमानाका गाउँहरू छेकुम्पार, प्रोक, सामागाउँ, ल्हो, बिही, चुन्चेत, लोक, त्यस्तै बाजुरा, कालिकोट, हुम्ला, जुम्ला, दार्चुला लगायतका जिल्लाहरूमा यिनीहरूको योगदान महत्वपूर्ण छ । यिनीहरूको महत्वलाई उदाहरणका रूपमा । हेरौं । दुई वर्षअगाडि बाजुराको बार्जुगाड भन्ने ठाउँबाट सदरमुकाम मार्तडी र कोल्टीसम्म ढुवानी गर्ने खच्चडहरूमा अज्ञात रोगका कारण १ हप्ताभित्रमा एकाएक ३७ वटा खच्चड मरे । त्यस रोगको निदान र उपचारको लागि पशु स्वास्थ्य तालिम तथा परामर्श सेवा, पोखराले ३ दिनका लागि खच्चड सेवा रोक्दा ३ दिन खच्चडले खाद्यान्न सामग्री नबोकेका कारण सदरमुकाम मार्तडीमा खाद्यान्नको अभावमा खाद्य संस्थानका कर्मचारी र खाद्यान्नपीडित जनताको बीचमा तनाव उत्पन्न भएर प्रहरी प्रशासनमार्फत सुरक्षा दिनुपरेको थियो भने प्रहरी प्रशासनले चाँडोभन्दा चाँडो खच्चड ढुवानी गराइदिन AHTCS का प्राविधिकहरूसँग अनुरोध गरेको थियो । त्यस्तै केही वर्षअगाडि कास्कीकोटको नयाँपुलबाट घान्द्रुक गाविससम्मको बाटो पहिरोले अवरूद्ध हुँदा त्यस क्षेत्रका होटलहरू दैनिक खाद्यान्न सामग्रीको अभावमा बन्द हुने अवस्थामा पुगेका थिए । यिनीहरू एउटा प्रतिनिधिमूलक उदाहरणमात्र हुन् । यस्ता थुप्रै घटनाहरू समय समयमा पत्रपत्रिका र सञ्चारमाध्यममा आउने गरेको र सुनेका पनि छौं भने कतिपय यस्ता घटना छन्, जसको योगदानका कुनै खबरहरू बाहिर आएका छैनन् ।

जनावरका आफ्नै किसिमका समस्याहरू

१) मानिसहरू यी जनावरहरू प्रति संवेदनशील नभई पशुकै व्यवहार गर्ने गरेका छन् । जस्तै- बढी भारी बोकाउने, बिरामी हुँदा आराम तथा उपचार नगराउने, बढी मारपीट गर्ने आदि ।

२) पर्याप्त मात्रामा सन्तुलित दानापानीको अभाव ।

३) विभिन्न रोग र समस्याले ग्रस्त छन् ।

४) आपतकालीन उपचार गर्ने प्राविधिकको अभाव ।

५) औषधी तथा उपचारकर्मीको अभाव ।

६) घोडा खच्चर व्यवसायीले आधुनिक औषधीप्रति विश्वास नगर्नु र प्रयोगमा नल्याउनु ।

७) स्थानीय उपचार विधिका नाममा पीडादायी उपचार तथा व्यवहार गर्नु । जस्तै- पिसाब बन्द हुँदा खुर्सानीको धुलो, नौसागर, बतासा जस्ता वस्तुहरू संवेदनशील अङ्गमा प्रयोग गर्नु, मानिसको पिसाब खुवाउनु आदि ।

८) घोडा खच्चर हिँड्ने बाटो उपयुक्त छैनन् ।

९) घोडा खच्चरलाई गोठको व्यवस्था नगर्नु ।

१०) पहाडी क्षेत्रमा घोडा खच्चर बाटोमा हिँड्दा ठाउँ-ठाउँमा पानीको व्यवस्था नहुनु ।

११) भाडादरमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुनु । फलस्वरूप श्रमको उचित मूल्य नपाएर घोडा खच्चरलाई दानापानी कम दिनु

१२) घोडा खच्चर पालकहरूको स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरको संगठन नहुनु । जसले गर्दा घोडा खच्चरको बारेमा पैरवी नहुनु ।

१३) घोडा खच्चरहरूको क्षेत्रमा काम गर्ने संस्था पर्याप्त नहुनु र भएकाहरूबीच पनि आवश्यक कार्यगत समन्वय नहुनु।

१४) मनोरञ्जनका नाममा घोडा खच्चरलाई घन्टी, धूप, छेकाम, अनावश्यक सिँगार पटार, ध्वजापताका जस्ता वस्तुको प्रयोग गर्नु ।

समाजले घोडाखच्चरलाई हेर्ने दृष्टिकोण

१) मेनिन्जाइटिस रोग लागेर मरेको मान्छेलाई पनि घोडाको माध्यमबाट सरेको हो भन्ने निउमा घोडा खच्चर

व्यवसायीलाई चितवनको टाँडी र सौराहाबाट विस्थापित गर्न खोजिरहेका थिए ।

२) घोडा खच्चरबाट अन्य पशुमा रोग सर्दछ भनेर सँगै चरनमा चर्न नदिनु । उदाहरणको लागि कास्कीको थुम्सीकोट र चितवन टाँडीको चित्रसारी क्षेत्रमा घोडा खच्चरको मल खेतीपातीमा हालेपछि जग्गा रूखो हुन्छ वा राम्रो हुँदैन भनेर धेरै जसो ठाउँमा प्रयोग नगर्नु वा आफनो जग्गामा प्रयोग गर्न नमान्नु । जबकि गाई भैंसीको गोबरभन्दा यिनीहरूको गोबर बढी मलिलो हुने कुरा वैज्ञानिक तथ्यले प्रमाणित गरेको छ । साथै हिमाली क्षेत्रमा नर्सरीमा बिरुवा उत्पादन गर्दा hot bed nursery मा यही घोडा खच्चरको काँचो गोबर प्रयोग गरी बिरुवा उत्पादन गरिन्छ ।

३) बजार व्यबस्थित गर्ने नाममा बजार क्षेत्रमा सामान ओसारपोसार गर्न पूर्वाग्रही ढङ्गले रोक लगाउनु । जस्तै- गोरखाको आरुघाट, उदयपुरको वीरेन्द्र बजार आदि क्षेत्रमा ।

४) केही वर्षअगाडि कास्कीकोटको थुमाको डाँडा र ताङतिङ गाविस जाने ज्याउदु भन्ने ठाउामा बादी खोलाको पुलमा गाउालेले घोडा खच्चर हिड्न रोक लगाए जसको कारणले खच्चडपालक वीरध्वज गुरूङले त्यस पेशाबाट विस्थापित हुनुपरेको थियो ।

५) पुलपुलेसा तथा बाटोहरू घोडा खच्चर हिँडेर बिग्रियो भनेर समुदाय र गाविसले बाटो बनाउन पहल नगरी सबै मर्मतसम्भारको काम खच्चर मालिकलाई मात्रै गर्न लगाउने र उनीहरूले मात्रै गर्दै आइरहेको । ("पैसा कमाउने खच्चडवाला, बाटो बिग्रने हाम्रो" जस्तो कुरा गर्ने गरेको ।)

६) यस पेशालाई समाजले मर्यादित दृष्टिकोणले नहेर्नु । उदाहरणको लागि गाउँमा एउटा कित्ली राखेर चियापसल थाप्नेलाई साहूजी भनेर सम्बोधन गरिन्छ । तर एउटा घोडाखच्चर मालिकले १० वटा खच्चड राखी ७ लाख रूपियाँबराबरको सम्पत्ति (अहिले एउटा खच्चडको मुल्य रू. ७० हजार पर्छ) बाटोमा लगानी गरेर देश र समाजलाई सेवा पुर्‍याएको छ भने पनि उसलाई "खच्चडवाला" भनेर सम्बोधन गरिन्छ । यसैले यस पेशालाई मर्यादित तरिकाले हेर्ने गरेको पाइँदैन आदि । यस्ता अनगिन्ती घटनाहरू हाम्रो समाजमा लुकेर बसेका छन् ।

यतिसम्म कि राज्यले आजको मितिसम्म घोडा खच्चरलाई अरू पशुसरह livestock मा समावेश गरेको छैन र नेपालमा अश्व प्रजातिको संख्या कति छ भनेर आजसम्म जनगणनामा तथ्याङ्क लिने गरेको छैन । जहाँ कि अरू पंक्षीमा कुखुराका चल्ला कति छन्, परेवा कति, बंगुर कति, मौरीका घार कति भन्ने तथ्याङ्क लिने गरेको छ । तर बिडम्बनाको कुरा, देशलाई यति ठूलो योगदान पुर्‍याउने चौपायाको गणनासम्म गरिएको छैन । सरकारसँग यसको कुनैपनि तथ्याङ्क छैन । के यो विभेद हैन र राज्यको पक्षबाट ? सरकारले अन्य पशुपंक्षी र कृषि विकासको उन्नतिको लागि वार्षिक बजेट छुट्याई कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । जस्तै- बाख्रा पकेट क्षेत्र, गाईभैंसी पकेट क्षेत्र, बंगुर पकेट क्षेत्र, मौरी पकेट क्षेत्र । तर, घोडा खच्चरको पकेट क्षेत्र खोइ ? नेपाल सरकारको जिल्ला पशु सेवा कार्यालयमा उपचारका लागि आउने पशुपंक्षीमा गाईभैंसीका लागि दर्ता शुल्क रू. ३ देखि ५ सम्म लिने गरिन्छ तर अश्व प्रजातिलाई रू. १० लिने गरिन्छ । यो पनि एउटा जानी नजानी विभेद गरिएको होइन र ?

घोडा खच्चरको कल्याणका लागि पहिला पहिला सरकारले गोरेटो घोरेटा बाटो सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्थ्यो । तर, अहिले घोरेटो बाटोलाई त्यति महत्व दिइएको पाइँदैन । अर्को कुरा, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्का शिक्षालयहरूमा पनि घोडा खच्चरको बारेमा त्यति धेरै अध्यापन तथा पाठ्यक्रमको विकास समेत पर्याप्त गराइएको पाइँदैन । अब भन्नुहोस् - त्यहाँबाट उत्पादन हुने दक्ष जनशक्ति तथा प्राविधिकहरूले कसरी घोडा खच्चरलाई गुणस्तरीय सेवा दिन सक्छन् होला ? अथवा हाम्रा पशु स्वास्थ्य सेवामा आवद्ध प्राविधिक तथा चिकित्सकहरूले गुणस्तरीय सेवा दिन सकिरहेका छैनन् । यसरी सरकार वा राज्यको तर्फबाट जानी वा नजानी अश्व प्रजातीमा विभेदकारी नीति अवलम्बन भएका छन् । त्यसैले यसलाई सम्बन्धित निकायले समयमै ध्यान पुयाउनु अति जरूरी देखिएको छ ।

यो देशमा मानव अधिकारकै कुरा धरापमा परेको छ । त्यसैले पशु अधिकार (कल्याण) का कुरा गर्दा हास्यास्पद हुन सक्छ । तैपनि पशु स्वास्थ्य तालिम तथा परामर्श सेवा (ब्ज्त्क्ष्क) पोखराले सायद नेपालमै पहिलो संस्थाको रूपमा अश्व प्रजातिको क्षेत्रमा द्यचययपभ ज्यकउष्तबकि ायच ब्लष्बकि, ग्प् को आर्थिक सहयोगमा नेपालका १४ वटा

जिल्लामा विगत ४ वर्षदेखि घोडा खच्चर कल्याणकारी परियोजना (ध्यचपष्लन भ्त्रगष्लभ ध्भाीबचभ एचयवभअत) सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । पशुका पाँच वटा अधिकार वा स्वतन्त्रताहरू यस परियोजनाका आधारस्तम्भ रहेका छन् । जुन यसप्रकार छन्–

१) पशुलाई भोक र तिर्खाबाट स्वतन्त्रता दिउँ ।

२) पशुलाई ताप र भौतिक पिडाबाट स्वतन्त्रता दिउँ ।

३) पशुलाई दुखाइ, चोटपटक र रोगबाट स्वतन्त्रता दिउँ ।

४) पशुलाई आफ्नो सामान्य बानी व्यहोरा देखाउन पाउने स्वतन्त्रता दिउँ ।

५) पशुलाई डर र तनाबबाट स्वतन्त्रता दिउँ ।

या ५ वटा कुरालाई राख्द AHTCS आफ्ना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । यस कार्यक्रमअर्न्तगत घोडा खच्चर मालिक तथा ड्राइभर र सम्बन्धित अन्य सरोकारवालाहरूलाई Welfare message हरू दिने, पशुप्रति संवेदनशील बनाउने, बिरामी हुँदा उपचारको व्यवस्था मिलाउने, स्थानीय पशु स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई घोडा खच्चर सम्बन्धि विभिन्न तालिम दिने, जिल्ला जिल्लामा welfare convergence workshop संञ्चालन गर्ने, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थानका भेटेरिनरीका विद्यार्थीलाई घोडा खच्चरसम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, घोडा खच्चर मालिकहरूलाई सम्बन्धित निकायसाग समन्वय गराइदिने आदि जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ । तर पनि एक्लो संस्थाको यो प्रयास त्यति पर्याप्त छैन र घोडा खच्चर धेरै हुने क्षेत्रमा पनि पुग्न सकेको छैन । एक्लैले पूर्णरूपमा केही गर्न पनि सक्दैन । यसैले अब यो अश्व प्रजातीको विकास र कल्याणका लागि हरेक क्षेत्रबाट राज्य, समाज, संघ संस्था, व्यक्ति व्यक्तिले आ-आफ्नो क्षमताअनुसार लाग्न जरूरी देखिएको छ । साँच्चै नै यिनीहरूको विकास तथा कल्याण गर्ने हो भने सबै क्षेत्रबाट निम्नानुसारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१) सर्वप्रथम राज्यको तर्फबाट यिनीहरूको अवस्थाबारे विश्लेषण तथा तथ्याङ्क लिने काम गर्नुपर्दछ ।

२) अरू पशुपंक्षीको विकासमा जस्तै अश्व प्रजातिको विकास र कल्याणको लागि बजेट विनियोजन गर्नुपर्छ ।

३) पशु अधिकार र मानव कल्याणका लागि पशु ऐन बनाउने र भएकालाई कानुनी प्रावधानहरू अपुग भएकोले परिमार्जित गर्नुपर्दछ ।

४) पशु निरीक्षकहरू नियुक्ति गरिनुपर्छ ताकि पशुलाई अनावश्यक मानवीय दुःख र पीडाबाट बचाउन सकियोस् ।

५) नेपाल सरकारका पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान र प्राबिधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषदका शिक्षालयहरूमा पनि अश्व प्रजातीहरूको स्वास्थ्य, उपचार र व्यवस्थापन सम्बन्धी विषय पाठ्यक्रममा पर्याप्त मात्रामा समावेश गरिनुपर्छ ।

६) समाजमा यिनीहरूले पुर्याएको योगदान र महत्वलाई संवेदनशील बनाउन पशु कल्याणमुखी जनचेतना अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

७) अश्व प्रजाति भएका क्षेत्रमा सुलभ रूपले औषधी र पशु स्वास्थ्यकर्मीहरू उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

८) घोडा खच्चर भएको क्षेत्रका स्थानीय निकायहरूले (गाविस, जिविस, नगरपालिका) ले यिनीहरूको कल्याणको लागि कल्याणकारी कार्यक्रमहरू संञ्चालन गर्नुपर्छ ।

९) पहाडी क्षेत्रमा घोडा खच्चर हिँड्ने बाटोहरूमा रातिमा बास बस्ने ठाउँ वा टहरा र ठाउँ-ठाउँमा पानीको व्यवस्था मिलाइदिनुपर्छ ।

१०) हाल भइरहेका पशु स्वास्थ्यकर्मीलाई घोडा खच्चरसम्बन्धी आवश्यक तालिमहरूको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ आदि ।

महात्मा गान्धीका अनुसार कुनै देशको महानता तथा नैतिक प्रगति त्यस देशमा पशुहरूप्रति गरिने व्यवहारबाट झल्किन्छ ।